

ОНОМАСТИЧНІ РЕАКЦІЇ НА АНТИЧНІ МІФОТЕОНІМИ-СТИМУЛИ: ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Михайлова Олена Григорівна,

канд. філол. наук, доц.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються різні види ономастичних реакцій на міфотеоніми-стимули та особливості їх функціонування як прецедентних імен. Психолінгвістичний експеримент, результати якого аналізуються, дозволяє визначити потенційні джерела прецедентності та структуру індивідуального ономастикону інформантів.

Ключові слова: прецедентність, когнітивна ономастика, психолінгвістичний експеримент, міфотеонім, "втілені" та "невтілені" імена

Антропоцентризм сучасної мовознавчої науки, поглиблений інтерес до ментальних процесів концептуалізації та категоризації визначають особливий статус власних імен в ономастичному просторі будь-якої мовної спільноти. Саме оніми здатні викликати широке коло асоціацій, які ґрунтуються на результатах пізнавальної діяльності, як окремого індивіда, так і суспільства в цілому. Ономастичний простір акумулює всі відомі людині власні імена, серед яких уже третє тисячоліття існують імена античних богів і героїв, або міфотеоніми. Спираючись на минуле, ми зазираємо у майбутнє, ось чому античність і сьогодні "залишається стартовим майданчиком, трампліном для стрибка у майбутнє – майбутнє культурної людини, культурного суспільства" [Шанін 2005, 469]. Міфотеоніми *Юпітер, Венера, Геркулес, Зевс, Афродіта, Геракл, Діоніс, Прометей* та ін. закріпилися в ономастиконі більшості сучасних європейських мов. Подібна довговічність античних імен пов'язана з тим, що вони зберігають колективні уявлення суспільства про вічні ідеали та істини, співвідносяться з духовно-релігійним кодом людини [Гудков 2003, 15]. У "мові" культури міфотеоніми найчастіше виконують роль своєрідних таксонів, символічних класифікаторів міри та якості. Так, з античних часів *Купідон* символізує кохання, *Марс* – війну, *Геракл* – силу і т.п. Саме у такому мінімізованому вигляді у когнітивній базі лінгво-культурної спільноти зберігається енциклопедична та мовна інформація про міфотеонім [Красных 2003, 61]. Згадка про божественне ім'я актуалізує у колективній свідомості певний стандартний зміст – "сукупність диференційних ознак і атрибутів" [Красных 2003, 198], або "стереотипний образно-асоціативний комплекс", за визначенням В.М. Телії. Таким чином, міфотеонім містить згорнуту "мнемонічну програму", яка може сприйматися по-різному, залежно від того набуває це ім'я статусу прецедентного чи ні. Прецедентний міфотеонім повинен насамперед виконувати символічну функцію, мати особливе значення для певного соціуму і регулярно відтворюватись у мовленні [Гудков 2003].

Найбільш поширеними серед сучасних прецедентних феноменів є імена історичних осіб, героїв літературних творів, кінострічок тощо. Міфотеоніми, подібно до біблеонімів, походять з сакрального джерела, яке за своїм походженням є прецедентним. Намагаючись визначити витoki такого складного лінгвокогнітивного явища як прецедентне ім'я, ми звернулися до теорії власних імен відомого англійського єгиптолога та мовознавця А. Гардінера, який першим припустив існування "втіле-

них" (embodied) та "невтілених" (disembodied – буквально "розутілених") власних імен [Gardiner 1954, 8]. З часом ця гіпотеза була підтримана відомим російським лінгвістом М.І. Стеблін-Каменським. Аналізуючи історичну топоніміку Ісландії, він слушно зауважив, що "у давньоісландській мові "невтілених" власних назв, мабуть, не існувало" [Стеблін-Каменский 1974, 105]. На наш погляд, греко-латинських міфотеоніми, які у міфологічний період свого буття були "втіленими" іменами з індивідуалізованими денотатами, після запозичення сучасними європейськими мовами досить часто втрачають міфологічну "втіленість" і потрапляють до категорії віртуальних "невтілених" імен з "порожнім", або нульовим, денотатом. Саме втрата міфічного денотата призводить до потенційної "багатоденотатності" [Карпенко 2006, 18] цієї категорії онімів та припускає їх перехід до інших розрядів онімів чи метафоричне використання в якості прецедентних імен.

Дослідити складні процеси семантичної трансформації міфотеонімів у мовній свідомості та особливості їх функціонування в ономастичному просторі сучасної української мови дозволяє метод вільного психолінгвістичного експерименту, під час якого відбувається ідентифікація міфотеоніма-стимулу за допомогою слова-асоціата. Нашим інформантам – викладачам і студентам Київського національного університету різних спеціальностей (філологи, історики, юристи), ми запропонували у вигляді анкети 50 міфотеонімів-стимулів, серед яких були як власні назви: *Амур, Аріадна, Ахіллес, Венера, Геракл* та ін., так і загальні: *дріада, німфа, пенати, сатир* і т.п. Учасникам експерименту було необхідно записати перше слово, яке спало на думку при читанні слова-стимулу, кількість слів-реакцій жорстко не обмежувалась. Зауважимо, що на даний момент опрацьовані 250 анкет експерименту.

Ідентифікація слова-стимулу, залежно від рівня компетентності та особистих уподобань інформанта, відбувається різними шляхами та спирається на глибинні або поверхневі знання, виявляє ієрархію смислів і цінностей, властивих як окремій мовній особистості (*homo loquens*), за М.Ю. Карауловим [Караулов 1987, 36], так і мовній спільноті в цілому. Таким чином, обрана стратегія ідентифікації апелює до одного з трьох рівнів мовної особистості: граматико-семантичного ("вербального" в узькому розумінні, одиниця – слово), лінгвокогнітивного (тезаурусного, одиниця – поняття, концепт), прагматичного (одиниця – дієво-комунікативні потреби). Ідентифікація на лінгвокогнітивному рівні передбачає процеси концептуалізації та категоризації знань про світ і співвіднесення з моделями знань, які зафіксовані у структурі мови.

Предметом нашого дослідження є онома-реакції на пропріальні міфотеоніми, зафіксовані експериментом. Для аналізу ми обрали 4 міфотеоніми-стимули, які викликали найбільшу кількість різноманітних ономастичних асоціацій. На "вербальному" рівні інформанти найчастіше ідентифікували ці імена-стимули через гіперонім "ім'я": *ДІАНА* – ім'я (31), *ВІКТОРІЯ* – ім'я (26), *АРІАДНА* – ім'я (8), *ЯНУС* – ім'я (5). Невизначеність денотата – це ознака "невтіленості" імені, його приналежності до віртуального ономастичного простору інформанта, для якого ім'я є лише мовною одиницею з певними формальними ознаками, без урахування джерела запозичення. До цієї "безденотатної" групи належать також реакції із звичною для інформанта скороченою формою антропоніма, що походить від міфотеоніма-стимулу: *ВІКТОРІЯ* – *Віта, Віктор*; *ЯНУС* – *Ян (2), Яна (5), Ярік*.

Більш інформативними є асоціації прагматичного рівня, які безпосередньо називають антропонімічний денотат, отже засвідчують комунікативний рівень вживання міфотеоніма при переході в антропонім. Такі реакції вказують на повторну (постміфологічну) "втленість" теоніма та приналежність до актуального ономастичного простору респондента. Залежно від способу встановлення комунікативних контактів (знайомство особисте або опосередковане), індивідуальний ономастикон можна умовно розподілити на три кола: центральне – "Я" індивіда та імена членів родини, близьких родичів і друзів (перше коло), далі – імена людей, яких інформант знає особисто (друге коло), і нарешті – імена, знайомство з якими відбувається опосередковано (третє коло) [Карпенко 2006, 15–16], тобто через літературу, телебачення, кіно і інші потенційно прецедентні джерела. Таким чином, перше та друге кола передбачають комунікативний контакт інформанта з носієм імені, тобто реальну антропонімічну "втленість". Проаналізуємо гіперонімічні асоціативні реакції, які належать до першого кола: *ВІКТОРІЯ* – я / моє ім'я, мама (2), племінниця (2), двоюрідна сестра, подруга / моя подруга (7); *ДІАНА* – подруга / моя подруга (5); *ЯНУС* – мама Яна. Остання реакція є прикладом мовної алюзії, оскільки сприймається як помилкова з формально-граматичної точки зору. Поодинокими є асоціації, які належать до другого ономастичного кола інформанта, наприклад: *ВІКТОРІЯ* – знайома дівчина, лаборант, однокласниця; *ДІАНА* – знайома, однокласниця.

Найбільш поширеними серед інформантів є асоціації третього кола онімів, знайомство з денотатами яких відбувається через посередництво мовного (літературного) або інтерактивного джерела. Це передбачає зв'язок імені з широко відомим (прецедентним) текстом або прецедентною ситуацією, його особливе когнітивне та емоційне "навантаження" в ономастичному просторі певної лінгвокогнітивної спільноти [Красных 2003, 196]. Проілюструємо сказане прикладом. Найбільш частотна реакція (майже 40 відсотків опитаних) на міфотеонім *ДІАНА* – *принцеса* (63). Принцеса Діана, "леді Ді" після своєї трагічної загибелі в автомобільній катастрофі (1997 рік) була визнана "найвідомішою жінкою планети". Сьогодні її ім'я є широко відомим, отже прецедентним для європейської спільноти і для більшості громадян України зокрема. Джерелом прецедентності для колишнього міфотеоніма, який перетворився на антропонім, є сучасні ЗМІ: преса, телебачення, Інтернет тощо, а також прецедентна ситуація (раптова смерть), з якою пов'язані морально-етичні та емоційні конотації імені. Для кількісного порівняння "нейтральні" гіпероніми-асоціати для цього слова-стимулу мають такі показники: *ДІАНА* – дівчина (9) / жінка (2).

До третього (опосередкованого) ономастичного кола належать гіперонімічні асоціації, які походять з найдавнішого прецедентного джерела – античних міфів. Вони орієнтовані на "тезаурусний" рівень мовної особистості та містять мінімізовану енциклопедичну інформацію про міфічний денотат. Найбільш типовою для цієї групи реакцій є ідентифікація оніма через класифікаційний теонім-асоціат (апелятив), тобто співвіднесення з міфологічною категорією: *ЯНУС* – бог (19) / божество (3), *ДІАНА* – богиня (11), *АРІАДНА* – богиня (6), *ВІКТОРІЯ* – богиня (2). Денотат імені свідчить про його "тіленість", але не робить прецедентним. У такому випадку міфотеонім виконує лише функцію ідентифікації, властиву усім *nomina propria*. Подібні парадигматичні реакції, як слушно зауважує українська дослідниця

когнітивної ономастики О.Ю. Карпенко, є "лінівими", оскільки вказують на приналежність слова-стимулу "до певної групи, не претендуючи на індивідуальну характеристику саме даного денотата" [Карпенко 2005, 58].

Менш поширеною є стратегія ідентифікації через синонімічні онома-асоціати, які можна класифікувати як парадигматичні синоніми: *ДІАНА* – *Артеміда* (2), *ВІКТОРІЯ* – *Ніка*, де синонім є грекомовним відповідником латинського міфонема. Експеримент зафіксував також синтагматичну асоціативну реакцію: *ДІАНА* – *Ефесська*. Прикметник-асоціат походить від топоніма Ефес – міста, де існував культ "агатогрудої" богині, що символізувала родючість, була покровителькою рослинного та тваринного світу, допомагала жінкам під час пологів. До цієї групи реакцій належить ідентифікація міфотеоніма-стимулу через суміжний міфонеім: *АРІАДНА* – *Тесей* (2). Два імені з'єднав сюжет міфу: герой Тезей переміг Мінотавра і був врятований Аріадною, яка подарувала йому клубок ниток.

Зрозуміло, що міфологія є найбільш поширеним джерелом реакцій для онімів третього кола. Друге місце належить сучасним прецедентним джерелам – телебаченню та кіно. Так, серед інтерактивних антропонімічних асоціацій на міфотеоніми-стимули зафіксовані такі: *АРІАДНА* – *співачка* (6), *ВІКТОРІЯ* – *няня Віка* (героїня популярного телесеріалу "Моя прекрасна няня"). Прикладом синтагматичної асоціативної реакції серед міфонеімів-антропонімів слід вважати ідентифікацію імені-стимулу через прізвище: *ДІАНА* – *Бекхем* (дружина англійського футболіста Девіда Бекхема); *Росс* (американська співачка); *Терехова* (докторант кафедри). Прізвище є обов'язковою частиною повної антропоформули, а його вживання у якості асоціата свідчить про офіційний статус знайомства з носієм імені. Згадані оніми можуть бути прецедентними для певного обмеженого соціуму (футбольні вболівальники, члени кафедри і т.п.).

До ономастичних реакцій поверхневого рівня належать асоціації, які містять індивідуальну аксіологічну характеристику міфотеоніма-стимулу, наприклад: *АРІАДНА* – (*ім'я*) *красиве / гарне* (4), *дивне*; *ЯНУС* – (*бог*) *негарний, погане слово*.

Особливу групу складають ономастичні реакції вербального рівня, які можна визначити як імена-перевертні, наприклад: *АРІАДНА* – *Андаіра*, *ЯНУС* – *Суня* та імена з метатезою: *АРІАДНА* – *Адріана*, *ДІАНА* – *Фіона*.

Завершуючи аналіз ономастичних реакцій на міфотеоніми-стимули, можемо зробити деякі попередні висновки. Серед зафіксованих стратегій ідентифікації переважають реакції вербального та прагматичного рівня мовної особистості. Найчастіше інформанти обирають гіперонімічну стратегію ідентифікації через теонімічний асоціат-апелятив: *бог, богиня* або антропонімічний: *мама, подруга, принцеса, співачка* і т.п. Подібні асоціативні реакції властиві для "втлєнених" імен, які називають персоніфікований денотат. Більшість наведених антропонімічних реакцій належить до першого або другого ономастичного кола інформанта. Менш поширеною є стратегія ідентифікації через парадигматичний або синтагматичний онім-асоціат. Реакції, які належать до першого або другого кола ономастикону, свідчать про перехід міфотеоніма у розряд антропонімів. Більш складними є ономастичні реакції третього кола, які пов'язані з різними джерелами потенційної прецедентності: міфологією, телебаченням, кіно тощо. Процес деміфологізації теонімів означає їх "перевтілення" та перехід до розряду антропонімів. Широ-

ка відомість денотата, інваріант сприйняття імені, закріплений у когнітивній базі лінгвокультурної спільноти, високий емоційний та пізнавальний потенціал перетворюють антропонім на прецедентний феномен.

В статье анализируются различные виды ономастических реакций на мифотеонимы-стимулы, а также особенности их функционирования как прецедентных имен. Психолингвистический эксперимент, результаты которого представлены в статье, позволяет определить потенциальные источники прецедентности и структуру индивидуального ономастикона информантов.

Ключевые слова: прецедентность, когнитивная ономастика, психолингвистический эксперимент, мифотеоним, "воплощенные" и "развоплощенные" имена.

This article analyses different types of onomastic reactions to mythotheonyms-stimuli and also treats specific traits of their functioning as precedent names. The psycholinguistic experiment, the results of which are shown in this article, permits to determine possible sources of precedence, the structure of informants' individual onomasticon.

Key words: precedence, cognitive onomastics, psycholinguistic experiment, mythotheonym, embodied et disembodied proper names.

Література:

1. *Большой фразеологический словарь русского языка* / Отв. ред. В.Н. Телия. – 2-е изд., стер. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 784 с.
2. *Гудков Д.Б. Телесный код русской культуры: материалы к словарю* / Дмитрий Борисович Гудков, Марина Львовна Ковшова. – М.: Гнозис, 2008. – 288 с.
3. *Гудков Д.Б. Прецедентные феномены в текстах политического дискурса* // Электронный ресурс: <http://evartist.narod.ru/text12/09.htm>
4. *Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность* / Юрий Николаевич Караулов. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
5. *Карпенко О.Ю. Когнітивна ономастика як напрямок пізнання власних назв: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02.15 Загальне мовознавство* / О.Ю. Карпенко. – К., 2006. – 33 с.
6. *Карпенко О.Ю. Напрямки асоціативної ідентифікації онімів* / О.Ю. Карпенко // Записки з романо-германської філології. – Вип. 16. – Одеса: Фенікс, 2005. – С. 50–66.
7. *Красных В.В. "Свой" среди "чужих": миф или реальность?* / Виктория Владимировна Красных. – М.: Гнозис, 2003. – 375 с.
8. *Стеблин-Каменский М.И. Спорное в языкознании* / Михаил Иванович Стеблин-Каменский. – Л.: изд-во ЛГУ, 1974. – 141 с.
9. *Шанін Ю.В. Невичерпне й вічне джерело* / Ю.В. Шанін // Антична література: навч. посіб. – К.: Либідь, 2005. – С. 459–469.
10. *Gardiner A.H. The Theory of Proper names. A Controversial essay* / Alan Henderson Gardiner. – London: Oxford University Press, 1954. – 79 p.